

Diñe Gaýgysyz Atabaý / soñy

Category:

Edebi

makalalar, Kitapcy, Oýlanmalar, Söhbetdeşlik, Sözler, Türkmen dili
написано kitapcy | 26 января, 2025

Diñe Gaýgysyz Atabaý / soñy

• **Gaygysyz we Stalin**

Bi iki şahsyň gatnaşygy, iş-wezipe baglanyşyklary hakda ýörite barlaglara mätäçlik duýulýar. Eger şu ugur içgin öwrenilse (elbetde, gizlin saklanýan arhiw materiallaryny açmak ilkinji şert) örän gyzykly wakalaryň, faktlaryň ýüze çykjakdygy gümansyz. Olar hakda aýdylýan anekdotlarda-da hakykat dänejikleri bar bolmagy mümkün. Bir gezek Stalin Gaýgysyza jaň edipdir:

- Maşgala ýagdaýyň düzelmeyär diýip maglumat gelýär-le?
- Ýoldaş Stalin, kämahal maşgalany dolandyrmak döwleti dolandyrmakdan kyn düşyär.
- Seňki dogry. —Stalin az-kem dymyp trubkany goýupdyr.
Yene bir gezek Gaýgysyz jan ynanýany bilen çöle çykanda, ýanyndaky adam bir alýumin şelpäni göge zyñyp, "Ur" diýipdir. Gaýgysyz şobada sapançasyny çykaryp, şelpäni atyp deşipdir. Ýanyndaky "Berekella" diýipdir.
- Ýumşajyk alýumin deşileni üçin berekella aýdylmaz. Polatdan gurşun geçirip bolaýsa-diýip, Gaýgysyz ýylgyrypdyr. Onuň bu

söz oýnuna ýanyndaky şobada düşünipdir. Olar Staline polat diýýär ekenler.

Staliniň Gaýgysyzy gaty gowy tanaýanlygy jedelsiz. Öz gol astynda işleýänliginden başga-da, OGPU diýdi, NKBD diýdi-köp gulakly, köp gözli edaralaryň gizlin yzarlamalarynyň, gizlin diňlemeleriniň netijesinde wagtly-wagtynda ýazylyp berilýän maglumatlarda-da Gaýgysyzyň ady köp tutulýanlygyna şübhe ýok. Özüniň yzaranýanlygy Gaýgysyz üçin täzelik däl. Ol patşa zamanında-da, sowet döwründe-de irginsiz yzaranýar. Gaýgysyzyň gönümelligi, gaýduwsyz batyrlygy, açyklygy, üstesine-de her bir mesele babatda özüce oýlanýanlygy ýamanlaýjylar, şugulçylar üçin elinje iýmit bolýardy. Birinjiden, türkmen dilini Türkmenistanyň döwlet dili, iş dolanyşyk dili etmek hakda Gaýgysyzyň respublika gurany bări açyk hereket edip gelýänligi hiç kim üçin syr däl. Milli däp-dessurlar, milli egin-eşikler millet bolup osüp yetişmek üçin zerur. Emma özgelere garyşyp-gatyşyp, ýitip gitmezlik üçin, ozaly bilen we ahyrda dil hem-de din has zerurdygyna Gaýgysyz örän pugta ynanýardy. Özem bu zerurlyk türkmenler ýaly söweşlerde, göçe-göçlüklerde, açlyklarda we gyrgynçylykly hassalyklarda tükeniberen halklar üçin on esse möhüm zerurlykdy. Yüregi halk bilen deñine urýan Gaýgysyz muny kalby bilen duýýardy. Yöne, nätsin, Sowet döwleti Türkmenistandan gaty güýçlüdi we penjesi örän kuwwatlydy.

Kiçijik Türkmenistan Sowet döwleti üçin serçe gysymlança-da ýokdy. Shoňa görä amatly zamana garaşmakdan we o günlere çenli özüni ýitirmän saklamakdan başga çäre ýokdy. Özüni ýitirmezligiň ilkinji şerti bolsa Dil, Dil, Dildi. 1937-nji ýylyň basha-baslygynda ozüniň bu gün ýa ertir ýok ediljegini duýýan Gaýgysyzyň milli dil hakda: "Häzirki wagtda iş dolanyşygyny türkmen diline geçirmek biziň üçin gaýragoýulmasyz meseleleriň biridir. Bu meseläniň birnäçe ýyl mundan ozal hem bolandygy üçin, bu günkü gün ony aýratyn ýiti götermek gerek." diýmesi onuň damarynda tüýs halk gany aýlanýandygynyň alamatydyr.

Gaýgysyz Kuran meselesinde-de örän çeýe hereket edýär. Wezipäniň hatyrasyna, perde üçin Kurany ýamanlan bolsa-da, ol

Kurany türkmençä terjime etmek zerurlygyny orta atýar. Ilki Kurany okap, mazmuny bilen tanşyp, soň netijä gelmegi ündeýär. Aslyňda, topragyňda, ganyňda, ruhuňda sähelçe ýalan, sähelçe wepasyzlyk bar bolsa, o ýowuz döwürde beýle sözlemek mümkün däl.

Şu taýda ýene bir zat aýdasym gelýär. Türkiye respublikasyny gurujuy Mustapa Kemal Atatürk respublikanyň 10 ýyllyk toýunda, ýagny 1933-nji ýylда eden dokladynada meşhur bir sözi bar. Ony SSSR-iň döwlet delegasiyasynyň başlygy K.Woroşilow hem diňläp otır. Ynha, o söz: "Bu gün Sowet Soýuzy dostumyz, goňşymyz, hyzmatdaşymyz. Bu dostluk zerur. Yöne ertir näme boljagyny bu gün hiç kim aýdyp bilmez. Olam edil Osmanly kimin, edil Awstro-Wengriýa kimin bölünip biler. Bu gün elinde pugta tutan milletleri owuçlaryndan gaçyp bilerler. Dünýä täze bir mynasybete geçip biler. Şonda Türkiye näme etjegini bilmelidir... Biziň bu dostumyzyň golastynda dili bir, ynanjy bir, asly bir doganlarymız bar. Olara howandar çykmaga taýýar bolmalydyrys..."

1933-nji ýylда aýylan bu öñden görüpilikli sözler, her neneň ýapyk gapyly döwlet bolsa-da, SSSR-iň düzümindäki türki halklaryň gulagyna kem-käs ýeten bolmagy mümkün. Kim o sözler bilen tanşan bolsa, umyt ojagyny ölçürmändigi belli. Belki, o sözleri Gaýgysyz hem eşidendir. Yöne Atatürkün o sözünü, gylyny gymyldatman Staline ýetirendiklerine ynansa bolar. Şondan soňra Staliniň türki halklara has hem gazaply bakyşyny synlasa bolýar.

Gaýgysyz, ikinjiden, kolhozlar meselesinde-de özboluşly hereket edesi gelýär. Ol açık garşylyk görkezip bilmese-de, ýerli ýagdaýy göz öňünde tutmagy, Türkmenistan şertlerinde kolhoz gurluşynyň depginini haýallatmagy isleyär. Ol kolhoza zor bilen salynmagyna garşydy. Şoňa görä kolhoz meselesinde halkyň pikirine görä hereket etmegi öñe sürýär. Gyssagly gurlan kolhozlaryň neneňsi kyn güne düşüşini, munuň bolsa syásatda agyr netijeler berýändigini mysal aýdýar.

Şo döwür salgyt düzgünä boýunça baýyň ähli gazanany salgyda gidýän ekeni. Onsoň baýyň önüm öndürmejegi belli. Şeýle ýagdaýda Gaýgysyz baylara salynýan salgydy azaltmak hakda

teklip aýdýar.

Gaýgysyz senagatyň, uly-kiçiligine bakman, başdan-aýak millileşdirilmegine garşıy ekeni. Ol ownuk hünärmentçilige azar bermän, gaýta olary goldamagyň tarapynda. Gizlin gulluklar Gaýgysyzyň bu özbaşdak pikirlenişini Staline ýetirendirler ahyry.

Üçünjiden, basmaçylyk döräni bări Gaýgysyzyň bu meßeledede öz pozisiýasy bar. Ol ykdysady kynçylyklar, syýasatdaky ýalňyşlyklar, gizlin gulluklaryň we harbylaryň ýerliksiz güýç ullanmalary sebäpli basmaçylyk döreýär diýyär. Oňa ýone ýere "basmaçylaryň aklawçysy" diýilmeýän ekeni.

Orta Aziýa derejesindäki han bolan Jüneýit han bilen Gaýgysyzyň gizlin, açyk gatnaşyklary, Gaýgysyzyň Jüneýit han meßelesinde ýöreden syýasatynyň aňyrsynda neneňsi syr, maksat ýatyr, Jüneýit hanyň Eýrana, o taýdanam göni Owganystana geçip gitmeginde Gaýgysyzyň täsiri neneň?

Şu çaka çenli Jüneýit han hakda ýazan ýazyjylaryň, alymlaryň işlerinden kanagat tapmaýanymy aýtsam-da, özümem hiç hili täzelik aýdyp bilmeyarin. Gaýgysyz bilen Jüneýit hanyň gizlin duşuşyklaryna gatnaşan Baýramalyly Ata agamyz bilen giç tanyşamsoň, onuň garrylyk derdi sebäpli üzlem-saplam ýatda galan wakalaryny aýtmagy hem meseläni doly aýdyňlaşdymaýar. Hatda Jüneýit hanyň Türkmenistandan iň soňky çykyp giden wagty hem takyk däl. Akademik G.Nepesow 1928-nji ýylyň iýunynda Jüneýit han Eýrana geçdi diýse (Agzalan kitap 320-nji sah.), alym G.Gadelşin hanyň Eýrana geçen wagtynyň gjıräkdigini tassyklaýar. Ata aga-da soňky pikiriň tarapynda.

Jüneýit hanyň öñki-soňky durmuşyny, özünü alyp barşyny we niýetlerini Gaýgysyz örän içgin öwrenendir diýip çak edýärin. Gaýgysyz Jüneýde ýazan hatlarynyň birinde: "Emma hiç mahal öz halkyňzyň duşmany bolmadyňz" diýse-de, bu taktika üçin aýdylana meñzeýär. Jüneýit han özge basybalyjylaryň Daşoguz türkmenleriniň üstüne dökülmegini kesen hem bolsa, onuň özüniň häkimlik, liderlik üçin öz türkmenlerine beren ezýeti az däl. Onuň elinden gyrlan, talanan hem ýeterlik. Muny Gaýgysyzyň bilmezligi mümkün däl. Esasysy bolsa, Jüneýit hanyň respublika döredilenden soň hem häkimligini-hökmirowanlygyny elden beresi

gelmeyändigi belli bolýar. Dürli haýyşlar edýär, dürli teklip aýdýar. Muny Gaýgysyz seresaply bitirýär. Ol Jüneýdiň Türkmenistana garşy açyk we güýcli baş götermegine ýol bermezlik üçin dyzaýar. Şony hem örän gowy başardy. Gyzyl Goşunyň Jüneýit hanyň garşysyna söweş bilen çykmasyna Gaýgysyzyň razılyk bermändiginiň bir sebäbi hem şudur. Ýene bir sebäbi-söweş bolsa ýene ýonekeý halk gyrylýar. Onsoňam Gaýgysyz basmaçy meselesini, gizlin gulluklaryň, ýa Gyzyl Goşun ýolbaşçylarynyň isleýşi ýaly, çışiresi gelenok. Náme üçin? Gaýgysyz Staliniň we Orta Aziýa okrugynyň gözü ganly polkownikleriniň tutuş türkmen halkyny basmaçy hökmünde görýändiklerini, şoňa görä-de basmaçy bahanasy bilen halkyň köp bölegini gyrmak niýetiniň barlyggyny hiç-hiç unutmaýar. Gaýgysyz Jüneýit hanyň daşary ýurda gitmegini isleýär. Bir gizlin duşuşykda Jüneýit han Gaýgysyzyňam Owganystana bile gitmegini isleýär. Owganystanda güýç toplap hökümét gurup Türkmenistany bolşewiklerden azat etmegi teklip edýär. Şonda Gaýgysyz eglenmän: "Ýok, han hezretleri. Men şu mahal şu taýda gerek" diýip jogap berýär.

Gaýgysyz Jüneýit han tä Eýrana geçýänçä oña kömek berendiginiň ýene bir sebäbi-gelejekki ýyllarda bir uly üýtgeşmeler bolup, Turkmenistan özbaşdak bolaýsa, Jüneýit hanyň güýjünden peýdalananmak umydy bolandyr. Owganystana gaty köp giden türkmenlere Jüneýdiň az-kem adamkarçılıkli bakmagyny isláp, şeýden bolmagy hem mümkün. Jüneýit-Gaýgysyz meselesi örän gyzykly bolsa-da, olar hakda eşiden zatlarym gaty köp bolsa-da bu kitapda şulary aýdyp kanagatlanasym gelýär.

Stalin Gaýgysyzyň Jüneýdi şeýle goldaýsyny örän gowy bilendir ahyry. Gaýgysyzyň bu pikirleri ähli türkmeni basmaçy, wagşy galtaman hasaplan Staliniň gaharyny getirendir ahyry.

Dördünjiden, bu heniz anyk maglumatlar, dokumentler, ýatlamalar bilen tassyklananok, Gaýgysyz ýedi respublikanyň - Ukrainanyň, Belorussiyanyň, Gruziýanyň, Ermenistanyň, Azerbaýjanyň, Özbegistanyň we Türkmenistanyň SSSR-iň sostawyndan birbada çykmagy hakda gizlin geleşik başlanmagyny gurap başlapdyr. Emma Kawkaz respublikalarynyň biriniň ýolbaşçysy bu ýagdaýy derrew Staline ýamanlapdyr. Gaýgysyz hem

muny şobada duýup, özleriniň Staline şugullanandygyny we şo sebäpli başga bir amatly wagtda maslahat geçirmelidigini habar beripdir.

Şeýle maglumaty maňa togsan ýedi ýaşly Baýramalyly ýaşuly Ata Gurbangeldi ogly aýdyp berdi. Muňa ynanjagymy-ynanmajagymy bilmedim. Garrylyk sebäpli ýalňyş pikir ýoretme netijesinde dörän pikirdir öýtdüm. Ata aganyň Gaýgysyza hormatynyň-yhlasynyň uçursyz uludygy üçin ynsan fantaziýasynyňönümidir öýdüp gümanam etdim. Hakykatda şeýle synanyşyk bolup biljek zat diýibem oýlandym. Ýone maglumat welin üns bereniňe degýär. Bäsinqiden, merkeziň güýçli goldawy bilen Gaýgysyza garşı gözüni ýumup, düýrmegi bilen topulup bilyänler köp ýetişdi. H.Sähetmyrat respublikadan gidenem bolsa, Çary Wellek, Oraz Tâçnazar, Gurban Sähedow ýaly örän söweşejeňler, şeýle hem göwnibir, örän parhsyz adamlar orta çykdy. Gaýgysyzyň güýçli garşylygy, dürli ýollar ulanmasy hem indi ýeterli bolmady. Bulanyk siliň gelşi örän batlydy we bări-bärde togtarly däldi. 1935-nji ýylda TSSR MIK-iň we HKS-niň partiýa guramasyny arassalamak boýunça komissiyanyň başlygy Gusewiň Gaýgysz hakda aýdan sözüne aýratyn üns beriň: "Ýoldaşlar, işdäki uly kemçilik sizde aşakdaky ýaly faktlaryň barlygyndan ybaratdyr. Mysal üçin, örän uly işgärleriň biri- H.K.S-niň başlygy ençeme ýylyň dowamynda kontrrewolýusiýa lagerinde bolup we arassalaýsa gelen badyna-bagyşlaň, ötünç soraýaryn, janmyy bermäge taýýar diýýär, emma aýdýaryn, 1921-nji ýıldan bări partiýanyň garşysyna göreşdim diýdi." ("Türkmen arhiwi" žurnalynyň 1993 ýıldaky 1-nji sanynda G.Gadelşiniň makalasyndan alyndy.) Şeýle ýagdaýda, merkezden iberilýän "öz adamlaryny" hasap etmänimizde, käbir turkmen ýolbaşçylary Gaýgysyzyň ýoldan aýrylmagy hakda mesele goýandyklary belli zat. Muny ýokardan örän dykgatly synlap, gazaply murtunyň arasyndan gara tüsse burugsadyp oturan Staline bir gezek däl, birnäçe gezek ýetirendirler ahyry.

Altynjydan, "Türkmen azatlygy" gizlin guramasynyň ýolbaşçysy hökmünde aýyplanan Gaýgysz bu guramany önräk gurandyr diýen pikirimiz bar. Soňra bu gurama stalinçiler tarapyndan günä ýöñkeme üçin bahana hökmünde görlen hem bolsa, hakykatda bu

gurama hereket edendir diýen ynamymyz bar. Öz wagtynda akademik A.Roslyakow, alym G.Gadelşin bilen özara söhbetinde bu guramanyň hereket edenligine şübhесiz ynanýandygyny aýdipdyr. Bu pikiri şo ýyllaryň arhiw dokumentlerini içgin dörüşdiren G.Gadelşiniň özi hem goldaýar.

Ynha, ýokarky ýaly, ýa şoňa meňzeş maglumatlar, sebäpler elinje durka Stalin Gaýgysyzyň on üç ýyllap Türkmenistanyň hökümet başlygy bolmagyna näme üçin rugsat berdikä?

Gaýta 1935-nji ýylда Stalin Gaýgysyza Lenin ordenini berdi. Diktatoryň bu üns bermesini Gaýgysyz ýagsylyga ýorjagyny-da, ýamanlyga ýorjagyny-da bilmedi. Haýsy sebäpler Staliniň Gaýgysyz meselesinde şeýle sabyrly bolmagyna ýol açdy-ka? Ýa bi Gaýgysyzyň uçursyz ugurtapyjylgynyň netijesimi? Ýa bi ýonekeýje töänlikmi? Ýa Gaýgysyz Staliniň gowşak ýerinden pugta tutdumyka?

Seýitmyrat Öwezbaýyň baryp 1926-njy ýylда:" Stalin Gaýgysyzyň gabryny gazyp başlady" diýmesine neneňsi bakarsyňyz?

Bu meselede sorag näçe köp bolsa-da, birje anyk jogap ýok.

* * *

• **Gaýgysyzyň iş usuly hakda**

«Sypaýylyk-akylllylygyň alamaty.”

Gaýgysyz

“Kyrk ýyl dost bolsaňam, bir ýyl işleşip gör” diýilişi ýaly, her adam özünü işde tanadýar. Bu gaty köne aksioma kämahallar ýadymyzdan çykýar-da işe bakman, dili bilen siňegini gorap oturana ynanýarys.

Gaýgysyz işde köp gepli däl, ýerlikli sözlemäni başarıyan adam. Öwünmäni ýigrenýär, özünü öwdürmäni iki esse ýigrenýär. “Sypaýylyk-akylllylygyň alamaty” diýen jümle Gaýgysyzyň köp gaýtalaýan sözi ekeni. Özi hem bu kadany berk saklaýan ekeni, özgeleriňem bu kadadan çykmasyna gaýtawul berýär. Elbetde, bu zatlaryň hemmesi döwre görä, döwrüň ölçeglerine görä ekeni. Respublikanyň yolbaşçylarynyň adyny göterýän kolhozlaryň, sowhozlaryň barlygy o zamanlar geň zat däl. Emma özüne heýkel

dikdirmek, özüňi magtatmak 1930-njy ýyllara çenli geçirimsiz ýagdaý hasaplanypdyr.

Gaýgysyzyň dogan okaşanlarynyň biri, Baýramalynyň Aýtakow adyndaky sowhozynyň direktory bolup işlân Annamuhammet Janmyrat bilen Gaýgysyz köp duşuşýar, iç döküşýär. Annamuhammet Janmyrat bilen bolsa öñ adyny agzan ýaşulumyz Ata Gurbangeldi ogly aýrylmaz dost ekeni. Şeýdip, bularyň üçüsü hem ýakyn dost bolupdyrlar, soňra Ata Gurbangeldi Gaýgysyzyň kabulhanasyna arza-şikaýat bilen gelenleri wagtal-wagtal kabul edýär. Gaýgysyzyň gizlin tabşyryklaryny ýerine ýetirýär. Özge wagt bolsa Baýramalydaky kolkozlaryň birinde arçynlyk edipdir. Ynha, şu iki adam Gaýgysyzyň kabinetdäki, resmilikdäki ýagdaýyndan başga ýagdaýyny hem köp görüpdirler. O hakda maňa Ata aga irmän-arman gürrün berdi. 97 ýaşlylygyna garaman, örän daýanykly ýaşulynyň söhbetleri meniň üçin her bir hazynadan gymmatly göründi. Kähalatda şübhä-de batdyn. Olardan başga-da Gaýgysyz bilen işleşen, onuň bilen duşusan, ony daşyndan synlan adamlary köp gördüm, köp diňledim. Olaryň ählisi Gaýgysyzyň adamkarçılık medeniýetiniň örän tebigydygyny we örän ýokarydygyny aýdýarlar. Gaýgyszy gören badyňa oňa hormat goýasyň gelýändigini, onuň hereketlerinden artyk ýa kem zat tapjak gümanyň ýoklugyny nygtaýarlar. Emma bitmeli işi bitirmeseň, Gaýgysyzyň gazabyndan Hudaý saklasyn, sözüň doly manysynda patrlaýan ekeni. Aýratynam ýigrimi sekizinji, otuzynjy ýyllardan soň onda şeýle häsiýet ýüze çykyp başlapdyr. Bu düşnükli zat. O ejirler, o degnasyna degmeler, o şowsyzlyklar, o ýalñýzlyklar yzsyz-sorsuz geçermi?! Nerwleriň ýan berip başlanlygy mese-mälîm duýlupdyr. Muny Gaýgysyzyň özi hem duýyan ekeni. Şobada, ikiçäklikde bolsun, köpcülik arasynda bolsun, hiç bir eglençsiz ýagdaýda ötünç soraýan ekeni. Şeýle mysallar gaty köp. Bir gezek Türkmençalada bir ýygnaňda Gaýgysyz il içinde özi hakda boş gep ýaýradylýanyna gahary gelip: "Iki ýüz elli atly bilen Eýrana gaçypdyr diýilýan Atabaýew men. Şeýle gep eşideniňizde gaýtawul bermän, siziň, näme, gulagyňz gapylody, gözüniz körmi?" diýipdir. Rayon ýolbaşçylaryndan Baýramgylyç diýen biri şobada turupdyrda: "Ýoldaş Gaýgysyz, siziň göze, gulaga ýetip oturmagyňyz

gelşiksiz. Üstesine-de bu ýerlere seýrek gelýäňiz, tiz gidýäňiz" diýipdir. Bu ahwaly içgin synlaýan halaýk dymyp, Gaýgysyzyň näme diýerine garaşypdyr. Gaýgysyz uzak garaşdyrmandyr: "Men ýaňky zagaralyrak sözleri janym ýanyp aýtdym. Göwnüñize degen bolsam, meni bagışlaň. Bagışlamagyňzy towakga edýärin." diýýär weli ähli halaýk: "Ýaşasyn, Gaýgysyz" diýip el çarpýar. (M.D.Anagurdowdan) Bu sözün arkasynda "Ýaşasyn, Adalat! Ýaşasyn tankyt!" diýen many hem barlygyna şüphe ýokdur.

Gaýgysyz özi tankytlanany üçin ýüregini çisirip, tankytçyny yzarlap ýören göhertlerden däl. Özünü ilden beýik, ilden üýtgeşik tutjak bolubam azara galyp ýörmez eken. Garaz, onda ýokary wezipe bilen bagly hiç hili hassalyk ýok ekeni.

Gaýgysyz mydama özünü gamçylamagy, özünü elden bermezligi, özünü kontrolda saklamagy unutmandyr. Eger bir sebäpden bu kada bozulaýsa-da ol derrew özünüň ýalňyşyny düzetmekden gorkmandyr.

Ýolbaşçy neneň bolsa, aşaky ýolbaşçylaram şoňa kybap boljak bolýandygyny, baş yolbaşcyny, ozaly bilen, aşaky ýolbaşçylaryň tanaýandygyny, synlaýandygyny, belli bir halatlarda gaýtalaýandygyny Gaýgysyz unutmaýardy. Şoňa görä özi iň gowy görelde görkezýärdi. Onuň ýagşy göreldesine eýerip, tas ähli ýolbaşçylar ikilik etmän işledi. Şeýle bolansoň aşaky ýolbaşcynyň durnukly işlemegine ýokarky ýolbaşcynyň durnuklylygynyň gaty köp täsir edýändigi düşnükli bolýar.

Işde doğruçyllyk, ýagdaýy bolşy-bolşy ýaly suratlandırmak Gaýgysyzyň söýyän zady. Özünü iş başarıjaň görkezjek bolup gözboýagçylyga, ýa artdyryp ýazma hiç-hiç ýol berjek adam däl ekeni. Gaýgysyz özünü alyp barşy, durmuşa bakyşy bilen töwerekdäkilere oňyn täsir edýär, ähli zadyň öz gymmatyny, öz gadryny saklaýar. Adamlara umyt bermekde, ýasaýşa mukaddes bakmakda, ýagny durmuşyň hümmetini saklamakda Gaýgysyz bütin halka parlak ýyldyz ýaly görünyän ekeni. "Gaýgysyz bardyrla. Gaýgysyz arkamyzda durar." diýen düşüňje her bir pæk göwünli adamyň goldawçysy. Emma Gaýgysyz şöhratparazlyga düýbünden ýol bermändir. Özünü meşhur görkezjek bolup, bu gün peýdaly bolsa-da ertir halka zyýan berjek populistik işler etmändir. "Arpa

tapmaz atyna nöker tutar götürüne” diýlenini hem hiç-hiç unutmandyr. Ol halk paýhasyndan susup-susup alan, örän ince üşükli adam bolupdyr. Ol kabinet söýyän ýolbaşçylara meñzemeýär, onuň her ýylda komandirówkada bolan wagty kabinetde oturýan wagtyndan köp bolupdyr. Baran ýerinde hiç bir işgäri, hiç bir adamy ýanyna alman, köplenç, özi aýlanýan ekeni. Paýtunly, ýa ýeňil maşynly Gaýgysyzyň ýeke aýlanyp ýörenini görenler gaty köp. Ol kabinetde işlände-de her gije-gündizde 13-15 sagatlap işleýär. Oňa ýüz tutanlaryň närazy bolup gaýdany örän azdyr. Üstesine-de: “Hany, göreli, ertir gel, pylanynyň ýanyna bar.” ýaly býurokratlaryň sözlerini ullanmandyr. Türkmenler: “Gaýgysyzyň ýanyna barsaň, meseläni çöp döwen ýaly edäýýär” diýyäni şonuň üçindir. Gaýgysyz ir bilen işe gidende-de, ýa raýonlaryň birine baranda-da onuň töweregine adam bary üýşýär. Arz-şikaýaty bolmasa-da: “Ýagşy adam bilen elleşip galaly” diýyän ekenler. Onuň içki niýetleri hem oňat bolany üçin, ol duşan adamsyna köp-köp bioenergiýa-kuwwat berýärdi. Başgaça aýtsak, onuň bilen duşusan adam o duşuşmakdan ýadamaýardy, ırmeýärdi we soňra özünü şähdaçyk duýýardy. Gaýgysyzyň bu artykmaçlygy hakda köpler duýmazdan haýran galýardylar.

Gaýgysyzyň özi hem adamlar bilen mährem elleşmäni gowy görýär. Baýry ýazyjy Ata Durdyýew ýatlaýar:” O döwür oglanlykdan saýlanmandyk. Obamyza Gaýgysyz geldi, ähli adam bilen elleşdi. Biz ýaly oglanlara-da elini uzadaýdy. Şonda gaty geň galdyk.” Gaýgysyz işde, durmuşda iki standart ulanmadı. Öz sözüne özi jogap berýän ýolbaşçydy. Günäni özgä ýüklejek bolup dyzaýanlardan däldi. Her mahal ynsan mertligini saklaýar. Gönü melligi hem oňa berlen ömürlik sowgatdy. Ýigrimi birinli asyryň derejesinden, ýagny ähli zatlaryň çylşyrymlaşyp, bir-birege gatyşyp-garylyp, ynsan gymmatlyklarynyň düýpden üýtgän derejesinden baksañyz, Gaýgysyzyň o döwürki gönü melligi gaty geň görnüp biler. Mysal üçin bir kiçiräk ýygnačda Türkmenistan Kompartiýasynyň Merkezi Komitetiniň sekretary Çary Wellek Gaýgysyza: “Hökümét bolup pylan meseläni çözüp bilmeyäňiz” diýip igenipdir. Şonda Gaýgysyz: “Çary! Oglanlyk etme. Biziň hökümädimiziň diňe ady hökümét. Ors guýrugymyzaňdan mäkäm tutup,

nirä burasy gelse buýrup dur ahyry" diýip gaty gönümel jogap beripdir. Baý adamlar assyrynlıkda Gaýgysyz bilen duşuşyp: "Biz näme etsekkäk?" diýip soraýan ekenler. Olam sorana: "Sowet hökümediniň niýeti-baýy ýok etmek. Kyýamatda meniň ýakamdan tutjak bolmaň. Eýran, Owgan tarapa gaçyň, başyňyzy gutaryň." diýyär.

Umuman, Gaýgysyz tebigaty boýunça ylalaşdyryjy, agzybirleşdiriji ynsan. Bir-birege küsgüriji, aýryjy häsiýetli däl.

Gaýgysyz birleşdiriji merkez rolunu hiç mahal taşlamady. Stalinizmiň zalym urgularyndan jemgyýeti halas etmäge dürlü ýollar ulandy. Uly topar adamlara Eýrana, Owganystana gitmegi, şo taýda jemlenişip, amatly pursata garaşmagy maslahat berende-de türkmen jemgyýeti hakda oýlanýardy. Ol özünüň deňsiz-taýsyz guramaçylyk talantyny töwerekdäkilere-de geçirýän ekeni."Men öleonsoň dünýäni suw alsyn" diýyänlerden däl. Ýol üzülmesin, kesilmesin, syýasat diyen bolup, täze jemgyyet diýen bolup, gadymdan gelýän ýol-ýoda üýtgaýmesin diýip tabşyrýan ekeni. "Täze zat oýlap tapmagyň geregi ýok. Magtymguly ýaly dine ynansak, Watany, ilimizi şoň ýaly söýsek adam bolarys" diýyär.

Gaýgysyz özi arenadan gidäýende-de, belent başly, arslan ýürekli adamlaryň umumy işi dowam etdirmelerini isläp, şoňa kybap Adam-kadr ýetişdirmäge dyzady. Stalin olaryň köpüsini gyryp ýetişse-de, öni-soňy olaryň täsiri güýcli boldy. Paýhasly nesil diýlen bir uly nesli döredeni üçinem Gaýgysyz gaýtalanmajak ýolbaşçy boldy.

Ol hökümet ýolbaşçysy bolsa-da, işgär seçip almakda partiýa sokulansoň, aňrybaş gowy kadrlaryň ählisiniň öne geçmegini gazanyp bilmändir, şeýle-de bolsa, kimi ýigrenseler, şondan dynmak üçin ony başga bir uly wezipä hödürlemek ýaly pis oýunlara örän gazaply daraşýan ekeni. Öne geçen adam iş başarmaýan bolsa, ol partiýa tarapyndan hödürlenenem bolsa, Gaýgysyz beýle ýagday bilen ylalaşmaýar.

Gaýgysyz iş alyp baranda täzeçilligi, önde baryjy pikirleri ýürekden goldaýar. "Geçmişden öwrenmeli, ýöne gözüň gelejekde bolsun" diýip tabşyrýan ekeni. Emma geçmişe dönhek bolýanlary

ya-da geçmişde bolmandyr diýen ters pikir bilen täzäni kabul etmeýänleri, o gadagan, bu gadagan diýip ýol ýapyjylary örän tankytlaýan ekeni. Baryp 1937-nji ýylda Türkmen opera teatryny gurmak islän Gaýgysyz muňa garşy çykan Ýakow Popok ýaly we oňa ýapjalyk edýan birtopar pes medeniýetli partiýa ýolbaşçylaryny açyk tankytlaýar: "Biz ösüp ýetişdik, sungat we medeniýet meselelerini gozgamak gerek." Onuň özüniň her bir meselede täzeçil pikirlenýändigini we täzeçil hereket edýändigini ýene birki mysal bilen aýdasym gelýär. Gaýgysyz 1926-njy ýylda Mary we Aşgabat okruglaryny (oblastlaryny-welaýatlaryny) ýatyryp uly tygşytlylyk gazanýar. Paýtagty Çärjewe geçirmek hakda hem karara gelýär, emma ykdysady kynçylyklar sebäpli goýbolsun edýär. Paýtagtyň strategik taýdan örän amatly ýerde bolmagyny isleýär. Üstesine o döwürler Aşgabadyň suw üpjinciliginde hem çözüp bolmajak problemalaryň köplüğü Gaýgysyzy bu pikire iteripdir.

Orsyýetden bugdaý geler diýen bolup, bir ýyl Daşhowuzda ähli ýerlere pagta ekmegi buýran partiýa ýolbaşçylarynyň garşysyna gidip, Gaýgysyz şahsy melleklere we göze düşmeýän ýerlere bugdaý ekdirýär. Munuň üçin Gaýgysyz igenç iýse-de, şo ýylyň gyşynda Orsyýetden bugdaý gelmeýär, diňe şo ekilen bugdaýyň hasyly halky aç gyrylmakdan halas edýär.

Onuň ýagdaýa görä hereket edýänligine ýene bir mysal: bir oba täze ýere göcmän, suwsuz kösenip otyr. Gaýgysyz muny eşidip, şol oba barýar. Mähelle üýşyär. İki ýaşuly: "Göçmeris" diýip öñe çykýar. Gaýgysyz sapançasyny çykarýar-da ýokary zyñyp, ussatlarça gapýar, sapançany elinde oýnap durşuna: "Men häzir bir käse çäý içip geljek. Şonda kim gözüme görünse, içini gurşundan doldurjak" diýip çykyp gidýär. Az salymdan tutuş oba goşuny eşeklerine ýükläp, täze ýurda, suwly, ekerançylyk meýdanly ýere göçüpdir. Birküç aýdan Gaýgysyz olaryň göcen ýerine barypdyr. Parç urup oturan bakjaly ýerde adamlaryň heziller edinenini görüp ýylgyryp: "Maňa sögýäñizmi?" diýipdir. "Wah, sögmekden geçen, öñ göçmänimize ahmyr edýäs" diýipdirler.

Başga bir obada bütin oba täze ýere göçüpdir weli, bir ýaşuly özem göcmän, birküç öýli ogul-gyzyna hem rugsat bermän otyrka,

muny hem bir gezekde Gaýgysyza görkezip: "Näme etsekkäk?" diýipdirler. Gaýgysyz garaşylmadyk pikir aýdypdyr: "Nätsekkäk? diýyäñizmi? Hiç zat edip bilmersiñiz. Özi düşünýänçä garaşmasaňyz bolmaz Eger gümän edýän bolsaňyz, ýörüň göreliň" diýýär. Gapysyna barandan hälki ýaşuly ylgap çykýar.

-Bir käseçaý içip geçaýjekdik.

-Çaýa däl, size bir owurt suwam ýok. Göçjek dä-äl, göçjek dä-ä-äl!

Gaýgysyz sapançasyny çykarypdır weli, "At, at! Atmasaň namartsyň!" diýip, ýaşuly beter çöwjäpdır. Şonda Gaýgysyz dönüp gaýdypdyr. "Her kimiň öz dermanyny tapmasak bolmaz" diýipdir.

Gaýgysyza halk ummasyz uly ynam bilen bakypdyr. Bu ynamy hem döretmek gerekdi, ol öz-özünden gelýän zat däl. Gaýgysyz hakda uly işler eden akademik Ş.Täşliýew şu babatda şeýle yatlaýar: "Ol hiç ýere çykman, hiç kimi kabul etmän, kabinetinde oturan býurokrat däldi. Halkyň içine köp çykardı, halkdan öwrenerdi, halka öwrederdi. Halk hakynda, zähmetkeş adam hakynda alada onuň işinde mydama birlinji orunda durýärdy. Ol özüne yüz tutan adamlara biderek wada bermezdi, wada berse, wadasında tapylardy. Şonuň üçin adamlar oña ynanýardy."(A.Çüriýew "Ýüregiň emri bilen" Aşg.1989 ý.44 sah.)

Hut şu sypatlary üçin halk ony öz ýakyny hasaplap, familiýasyny däl-de, "Ýoldaş Gaýgysyz" diýip adyny tutýar.

Gaýgysyzyň iş usulynyň ýene bir özboluşlylygy bar, olam-bir pudaga biri ýolbaşçılık edýarmi, şo ýolbaşça işlemäge erkinlik berýär, onuň iri-maýda işlerine goşulyp ýörmeýär, esasy hem ähli pudagyň içki işini bilyän kişi bolup köpbilmişlik etmeýär. Işı ussasyna goýýar.

Ol hökümediň başlygy hökmünde Türkmenistanyň her bir ädim ýerini, her obasyny, her şäherini öz dogduk obasy ýaly görüpdir. Meniň doglan ýerim diýip Mäne-Çaçäni beýleki toprakdan parhlandyryp, zerur bolsa-bolmasa öz obasyna maliýe kömegini, maddy kömek berip ýören ýolbaşçy bolmandyr. Türkmenistanyň ähli künjeginiň deň ösmegini gazanmaga dyzapdyr. Döwlet üçin iň howply zat bolan korrupsiýany, hiç-hiç eýikdirmändir, şoňa görä Gaýgysyza bagly bolsa, puluň

güýji bilen wezipe almak, mesele çözmek mümkün däl ekeni. Gaýgysyz arak, neşe yaly milleti çüýrediji zatlaryň garşysyna hem ýanbermez göreşiji ekeni. Tribunadan araga, neşä garşy batly gepläp, soñundanam gözünü ýumup ýören ikiýüzli däl. Wagt meselesi Gaýgysyz üçin iñ gymmat zatlaryň biri. Öz wagtyna sarpa goýsy ýaly, özgeleriň wagtyny-da almak islemeýär. Başga raýonlara, oblastlara gidende-gelende uly şowhun gurap, mähelle baryny üýşürip, olary dört-bäs sagatlap garaşdyryp, soñundanam soňy gelmez tükezibana tutdurmak Gaýgyszyň ýigrenýän zady. Umuman, ol ýerliksiz dabara-şowhuny halamaýar.

Ol wagt meselesinde her bir işiň haçan edilmelidigini örän gowy bilýän ekeni. Halkyň pukaralygynda döwlet hasabyna tarhandökerlik etmek, öz köşgünü bezetmek, öz öýüni ulaltmak, howlusyna dürli howuzlar gurdurmak, uzak ülkelerden geň ağaçlar getirdip oturtmak, keýikleri howla göýberip göz tussagy etmek Gaýgyszyň ýadyna-da düşmändir. Bir ýaranjan bir ýol bilen beýle teklip aýdyp bilse-de Gaýgyszyň oña baka gyşarmajagy ikuçsyz. Ol elmydama: "Sypaýylyk-akylllylygyň alamaty" diýen prinsipi goldaýar.

Uzak hem şanly ömrüni merdem ýaşap geçirip, dogruçyllygyna hiç kim güman etmejek, Gaýgysyz zamanasynda-da işlän we Gaýgyszyň öýüne köp baran uly alym M.Anagurdow şeýle ýatlaýar: "Meniň syn edişime görä, Gaýgyszyň öý-öwzaram sadady, içeride baslygyp ýatan, hatar-hatar asylgy duran halydyr čuwal ýa-da başga goş-golam ýokdy. Kitap kändi..."

Köp-köp ýolbaşçylary abraýdan düşürýän nebsewürlik-eli egrilik we zenanlara gyşyk göz bilen bakyş Gaýgysza sürtseňem ýokmajak ekeni. Hatda onuň gaty ganym duşmanlary Gaýgyszyň etini daglap iýmäge häzir bolsalar-da, oña her tüýsli şyltaklar atsalar-da, ony nebsewürlikde ýa başga aýala gyzykmakda aýplap bilmändirler.

Şeýle bir wakany gürrüň berýärler. Gaýgyszyň aýaly ömründe ilkinci ýola altyn çagyylan bir goşar sagadyny çekine-çekine satyn alypdyr. Edil çekinişi ýaly hem bolupdyr. Gaýgysyz o sagady gorenden bomba ýaly partlapdyr: "Meni il içinde masgaralaýaň. Häzir altyn sagat göterilýän zamanamydyr?!"

Derrew dükana tabşyr!" diýip berk darapdyr. Şondan soñ Gaýgysyzyň aýalynda birje shaý-sepem bolmandyr.

Ynha, Gaýgysyzyň eli pækligine bir durmuşy mysal şeýle. Gaýgysyzyň bu sypatlaryna aýratyn üns bermegiñizi haýış edýärin. Ynsanlykda pis häsiýet hasaplanýan şugulçylyk, ýaranjaňlyk hem Gaýgysyzyň töwereginde mümkün däl ekeni. Gaýgysyz adam hökmünde hiç mahal kiçilik, pislik ýa-da ile ýakymsyz görünüäyjek başga häsiýet görkezmedi, sebäbi beýle sypatlar onuň aslynda ýokdy. Hut şo sebäpli ony oýnap bilmändirler, hut şo sebäpli Gaýgysyzyň adyndan goşgy ýazan bolup, kitap ýazyp, onuň ýeňsesinden gülen bolmandyr. Gaýgysyz bütin düýrmegi bilen döwlet işine berlipdir, ozuniň kimligini ýagşy bilipdir, boş pişä güýmenmäge onuň wagty ýok.

Gaýgysyz köpüň öñünde sözlände paýhasly, agramly, pikir yzygiderliligini saklap, özem örän ynandyryjy sözleyär. Bir ýygnakda müň bir meseläni gozgap, başlary garyşdymayar, şamaşaýyda urmaýar. Şeýle üýşmeleňlerden soñ Gaýgysyz hakda ýakymly ýatlama galýan ekeni.

Gaýgysyzyň dine garaýsy neneňdi? Ol arap, pars dillerini suwara bilenligi üçin dini edebiýatdan boş däl. Kurany arap dilinde okap, düşünenligini bir çykyşynda aýdýar. Onuň ateist däldigi jedelsiz. Emma, öñ aýdyşymyz ýaly, wezipe perdesi üçin, ateist kişi bolan bolmasy bar. Umuman, rewolýusiyadan soñ, Gaýgysyz öz belent maksadyna-Türkmenistan döwletini döretmäge okgunly dyzap, "Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde" diýen Magtymgulynyň prinsipini köp ulanmaga mejbur boldy. Kähalatda ol ýoldaşlarynyň milletçilikde aýplananyna göz ýetirendoñ, syýasat üçin, beýik maksadyň hatyrasyna olary aýplan boldy. Durmuş pursaty şony talap edýärdi. Dogrusy, ol ömrıboýy tupanlar içinde ýaşady. Bulanyk suwda balyk neneňsi ejir çekýän bolsa, Gaýgysyzam soñ ýaly ejirleri göre-göre ýaşady.

Gaýgysyz "halkyň umumy medeniýeti" diýen söze örän uly ähmiýet berýär. Şoňa görä turkmenleriň umumy medeniýetini ýokary götermäge örän yhlas edýär. "Işsiz medeniýet -şemal, medeniýetsiz iş-wagşylyk" diýer ekeni. Gaýgysyz öz halkynyň nähili ýagdaýdalygyny, edil baş barmagyny bilşi ýaly, bilyär.

Käbir adamlary gyra çekip: "Burun çokamak, gägirmek, gagyrynmak, agzyň giň açyp pallap oturmak, aýagyň owkalamak, gaşanmak aýyp zatdyr. Bilewer-how!" diýip sargar ekeni. Özüni alyp barşyňa degişli gyzykly gürrüňler hem edýär. "Pylany hiç hammama girmez eken. Bir gün ony zorlap hammama saldyk. Heziller edindi. Reňni täzelenäýdi. "Indiki ýylam hammama geljek" diýyä."

Gaýgysyz bireýýäm ölçüp giden ýolbaşçynyň aýdanyny hökman durmuşa geçirjek bolup ýörmegi samsyklyk hasaplaýanyny öz jan ynanyşýanlarynyň ýanynda aýdýan ekeni. Onuň pikiriçe, her döwrüň lideri şo döwre, durmuşyň talabyna görä hereket etmelidir. Şeýle pikirlenýän adamy kommunist hasaplap bolarmy? Umuman, Gaýgysyz babatda onuň syýasy perdesini, reňkini bir ýana goýup, Türkmenistan üçin, halk üçin näme iş edenini, niýetlerini seljersek, ana, şonda Gaýgysyzyň gymmaty, belentligi doly görner. Üstesine-de belent işler bitireni üçin özünüň baky ýatlanmagyny islän adam däldigini unutmalyň.

• **Gaygysyzyň maşgala ýagdaýy**

Bu beyik ynsanyň bitiren işleriniň hemmetaraplaýyn, çuň öwrenilmändigi ýaly, onuň maşgala ýagdaýy hakda hem agyz dolduryp aýdar ýaly edilen iş az. Örän az. Şo sebäpli Gaýgysyz hakda çeper eser, publisistik oýlanmalar ýazasy gelýän ýäzyjylar uly kynçylyklara uçraýarlar.

G.Gadelşin we B.Goýunlyýew tarapyndan Gaýgysyzyň ömrüne we işine degişli Türkmenistandyk dokumentler azap bary siñdirilip toplanyp, iki tomluk kitap etmek üçin taýýarlanypdyr. Emma o kitabyň ykbaly keç bolupdyr. Neşirýatlardaçaň basyp ýata-ýata Garaşszlyk gelende Döwlet arhiwine yzyna alnypdyr. Akademik Ş.Täşliýewiň we T.Durdyýewiň birnäçe makalasy bar. Olaryň rus dilinde "Kaýgysyz Atabaýew" diýen örän gowy ylmy-publisistik kitaby 1988-nji ýylда neşir edildi. Ýazyjy B.Kerbabaýew "Gaýgysyz Atabaý" diýen roman ýazdy, soňra "Çudom roždennýý" diýen at bilen rusça terjime edildi. Alym A.Ylýasow we ýazyjy A.Çüriýew Gaýgysyzyň döwürdeşleri hakda köp iş etdiler.

Rus ýazyjysy Ýu.Paporow Gaýgysyz hakda irginsiz işledi. Köpköp makalalar ýazdy. "Prosto Atabaýew" we "Žizn plamen" ýaly galyň kitaplar neşir etdirdi. Alym G.Gadelşiniň G.Atabaý hakda aýratyn yhlasly işlänligini unutmalyň.

Ylmy nukdaý nazardan Gaýgysyzyň bitiren işlerine az üns berlenligini näme bilen delillendirse bolar? Ozaly bilen, biziň alymlarymyzyň arasynda Gaýgysyz temasyny perspektiw tema hökmünde görmediler we iru-giç ýene stalinizm dolanyp geläymegi mümkün diýen howatyra gapyldylar. Esasysy bolsa, Gaýgysyzyň türkmen halky üçin bitiren işlerine doly göz ýetirmäge biziň medeniýetimiz kemterlik etdi.

Başga-da ýüzlerce sebäpler bardyr.

Netijede, ikinji jahan urşundan soňky ýyllarda ýetişen nesil Gaýgysydan uzaklaşdy, oňa sowuk bakdy, tanamady, unutdy. Dünýä tejribesinde bolsa, Gaýgysyz ýaly şahslaryň her bir günü, her bir sagady dykgatly derňelip, öwrenilip, uly-uly makalalar, kitaplar ýazylýar. Şeýle adamlaryň uly işler bitirmeginde maşgalanyň täsiri, ata-enesi, dost-ýarlary, ogulgylary we beýlekiler hakda gyzykly memuarlar ýazylýar. Özem bu tipli kitaplar örän yhlasly satyn alynýar, teşnelik bilen okalýar.

Türkmen okyjysy bilen birlikde bütin Orta Aziýanyň okyjysy Gaýgysyz hakda gelejekde täze kitaplara, ýagny syýasat bilen zaýalanmadık, gara niyetlerden uzakda durýan, ýazyjynyň ussat galamyndan çykjak kitaplara garaşýar.

Bize gelip ýeten maglumatlara görä, köplenç hem makaladan makala göçüp gelen, dilden dile geçen maglumatlarda Gaýgysyz otuz ýaşa ýetiberende, 1917-nji ýylyň oktýabr rewolýusiýasynyň öñ ýany Tanýa diýen bir gyza öýlenýär. Olaryň bir gyzy bolýar. Topalaň başlananda Tanýany gyzy Zoýa bilen Daşkende alyp gidýär. Sondan soň olar kem-kem sowaşýarlar. Gaýgysyzyň rewolýusiýanyň yz ýany türkmen gyzyna öýlenendigini, olaryň bir oglu bolup, ol ogluň ikinji jahan urşunda wepat bolandygyny, türkmen aýalynyň Aşgabatda ýaşamanlygyny Ata Gurbangeldiýew aýtdy. Emma ýaşulynyň uzak ýaşanlygy sebäpli, Gaýgysyzyň anyk haýsy turkmen gyzyna, nirede öýlenendigini, o gyzyň haçan aradan çykanyny unudypdyr. Bu maglumat entekler

anyklaşdyrylmalydyr. Soňra Gaýgysyz 1928-de Ýewgeniýa Ýakowlewna Brýansewa diýen bir gyza öýlenýar. Olaryň 1930-njy ýylda Kemine diýen ogly dünýä inýär. Soň iki gyz dünýâ iýnsede, olar 1937-nji ýylda keselden we açlykdan ölyâr. Öñki aýalyndan Zoýa Türkmenistanyň Moskwadaky wekilhanasynda arhiwarius bolup işläpdir. Ogly Kemine Russiýanyň gündogar raýonlarynda geologiya-gözleg toparynda uzak ýyllar baş geolog bolup işläpdir. Ylymlaryň kandidaty, SSSR-iň döwlet bayragynyň eýesi. Häzirki wagtda pensiýada. Keminâniň aýtmagyna görâ, Gaýgysyz alty ýaşyndaka atasyz, on ýaşyndaka ejesiz galypdyr. Gaýgyszyň ejesi, garyp ejesi Baninur hakda maglumat hasam az. Oba arasynda oňa Oguldurdy eje diýlenini aýdýarlar. Gaýgyszyň ejesi hakynda garşylykly maglumatlarım bar, ejesi pahyr ýarym aç, ýarym ýalaňaç, şol köne, elemedeşik üçekli tamda ýagyş-ýagmyr damjalarynyň astynda öz süyegini özi süýremeli bolupdyr. Üstesine-de Gaýgyszyň özüniň ýazan terjimehalynda gyz jigisi hakda agzalýar. O hakynda hiç zat bilmeyärис. O gyz näçe ýaşapdyr, ýa açlygyň bir şarpygyny dadanda ömrünü tamamladymka? O hakda bilýäne duşmadyk. Ata Gurbangeldiyew bolaýmasa, özge söhbetdeşlerimiň hiç biri kitaplar ýazan yazyjylar Gaýgyszyň ejesini agzamaýarlar, ýa-da bir setirde aýdyp geçýärler. Örän geň galdyryjy ahwal. Ata aganyň gürrün berşiçe, Gaýgyszyň ejesi 1927-nji ýylda ýa-da az kem soňrak aradan çykypdyr. Ol habary eşidenden, Amanmuhammet Janmyrat bilen atly gaýdyp, Mäne-Çäçe obasyna gelipdir. Az wagtdan Gaýgysyzam gelipdir. Ol tabydyň öňüni göterende:"Armanly giden ejemow!" diýip ýurekden aglapdyr. Jaýlananoň tizden Aşgabada dönüpdir. Eneler, adatça özünde arman duýman, enelik geçirimliliği bilen başyny dik tutup ýaşagyç bolýarlar. Gaýgyszyň ejesi hem şol eneleriň biri bolsa gerek. Owganystanly wezir gyzynyň Watanyndan ýesir ýaly alnyp gaýdylip, ömrünü ýetimlikde, ýalñyzlykda geçirimesiniň bir kitaplyk wakalygyny ýol ugra aýdyp geceýin.

Gaýgyszyň doganlarynyň nebereleri häzir Ahal, Mary welaýatlarynda ýasaýarlar.

- **Gaýgyszyň öz ömri neneň tamamlandy?**

Bu örän çylşyrymly mesele. Meniň pikirimçe, heniz bu sowala anyk jogap beribiljek tapylar öýdemok. Her bir jogabyň anýrsynda bir "emma" bar. Üstesine-de, öñki zamanda bagşylaryň "Görogly" dessanyny aýdanda ähli şahalaryny aýdyp, "Göroglynyň ölümü" diýlen şahany aýtman goýuşlary ýaly, menem, dogrymy aýtsam, Gaýgysyzyň ömrünüň paýawlaýsyny ýazasym gelmeýär. Öñlerem, şu kitapçany ýazamda-da Gaýgysyz mydama diri ýaly duýgy bar. Men ony hiç mahal olmejek ýaly görýän. Türkmen halky üçin hem-de Orta Aziýaly doganlarymuz üçin şeýle janköýerlik eden, şeýle beýik işler bitiren, taryhyň bize gazaply bakan ýyllarynda ählimize hossar çykan Gaýgysyz ölmeli däl ýaly görýän. Soňa görä şu kitapçany hem Gaýgysyzyň özi okar diýip özümi aldadym.

Her niçik bolsa-da, kitaplarda, il içindäki gürrüňlerde aýdylýanlary okyja ýetiresim gelýär.

Birinji pikir: Gaýgysyz respublikadaky bu tutha-tutlyga örän gahar edýär, birnäçe gezek Merkeze hat ýollaýar. Ahyry, 1937-nji ýylyň iýul aýynyn ikinji ýarymynda Moskwa gidýär. Bu meseläni Stalin bilen açık düşünişmek isleýär. Moskwada Gaýgysyzy Stalin kabul etmeýär. Köne işdeşi Kaganoviç ony öýünde kabul edýär. Gaýgysyzyň närazylygyna goşulyşmaýar. Soňra İçeri işler halk komissary Yežowyň ýanyna gidýär. O taýda Gaýgysyzy tussag edýärler. 1937-nji ýylyň ahyrynda ýa 1938-nji ýylda sud edýärler. Sülçi: "Sen günükär. Sen halk duşmany" diýende Gaýgysyz tarsa ýerinden turup, oturgyç bilen sülçini urýar. Gaýgysyza atuw jezasy berilýär. Moskwada ýa-da şondan gündogardaky bir ýerde atylýar. Mazary ýok.

Ikinji pikir: Muny baýramalyly Ata Gurbangeldiýew gürrüň berdi.

Gaýgysyzyň baýramalyly dogan okaşany Annamuhammet Janmyrat bir gün Ata Gurbangeldiniňkä gelýär. "Ata! Gardaş diýen aty, ýene bir aty gowuja taýýarla. Şu aşsam bir ýere gidýäs" diýýär. Atlar taýýar bolýar. Gije Gurbangala diýen demir ýol duralgasyna golaý bir ýerde gizlin durýarlar. Ahyry, Aşgabat tarapdan gelýän bir otly olaryň deňinde ýuwaşaýar, şol wagt bir kişi wagonlaryň birinden böküp düşüp, çöplüge siňýär. Annamuhammet Janmyrat atyny şo tarapa tiz sürüyär we az

salymdan bir kişi bilen dolanýar. Ata Gurbangeldi o kişiniň Gaýgysyzlygyny tanap, atdan böküp düşýär. Salamlaşýar we "Gardaş" diýen respublika meşhur atyna Gaýgysyzy mündürýâr. Olar üç atly bolup gije Annamuhammet Janmyradyň öýüne barýarlar. Gaýgysyz o taýda iki gjäni gizlinlikde geçirýär. Üçünji gije Türkmen goşunynyň ýolbaşçylarynyň biri Baýnazarow bu öye gelip, Gaýgysyz bilen ikiçäk gepleşýär. Az salymdan olaryň bary atlanyp, Marynyň etegindäki aerodroma gaýdýarlar. Edil aerodromyň gyrasyna gelenlerinde atdan inýärler. Şonda Gaýgysyz: "Pelek işidir. Bu toprakda ölmek nesip etjek däl öýdýän. Menden razy bolaweriň" diýip elleşip hoşlaşýar-da Baýnazarow bilen aerodroma girip, ýeke özi ho-ol öñdäki kiçijik uçara münüp, uçup gidýär. Baýnazarow dolanyp gelýär: "Bu syr kyýamata galmalydyr" diýipdir.

Soň 1945-nji ýylyň güýzünde Ata Gurbangeldi Kuril adalarynyň birinde söweş geýmindekä Hytaý radiosynda Gaýgysyzyň sözlänini eşidip, böküp turup, gözlerinden boýur-boýur ýaş döküpdir. Gaýgysyz sowet halkyny ýeňiş bilen gutlapdyr. "Men Apak Hoja metjidinden sözleýän" diýipdir.

Üçünji pikir: 1928-30-njy ýyllardan başlap, "Gaýgysyz pylança atly bilen Eýrana gaçypdyr" diýlen gürrüň gaty güýcli, yzygider dowam edýär. Arhiwden habarly kişileriň güwä geçişine görä, gizlin gulluklaryň ýazmaça habarlarynda-da il içindäki bu gürrüňler hakda aýgylýar. Aşgabat bilen Kaka aralygyndaky bir ýerden, başga birleri bolsa başga bir ýerden Eýrana geçipdir diýýärler.

Bäherdeniň Ýarajy obasynda ýaşan Weli Kömek oglunuň Jannyýaz diýen dosty Gaýgysyz hakda şeýle gürrüň beripdir: "Urşa çagyrylyp, goşun bolup Eýrana girdik. Şonda bir kişi duşdy. Yüzi örän mährem, özem tanyş görünýä. Durubilmän, kimligini biljek bolup ol adamy yzarlap başladym. Bir boş ýere baranda: Konstantin! Diýip gygyrdym weli duran ýerinde doňup galdy. Onuň orsça ady Konstantindi. Soň tanyşdyk. "Nesibe Eýrana çeken ekeni diýdi. Oba-illeri soraşdyrdy. Sesiň içiňde bolawersin diýip tabşyrdy."

Gaýgysyz Eýrana geçipdir diýlen pikir hakda ýaşuly ýazyjy Seýitnyýaz Ataýew 2001-nji ýylyň 29-njy aprelinde öylän 16:00-

da telefon gürrüñçiliginde şeýle diýdi: "Biz Gaýgysyz ölendir öýtmezdik. Kelteçynaryň deñinden Eýrana geçip gidenmiş diýen gürrüňe ynanyp ýaşardyk. Bularyň bary kegebäniň ýaýradýan gepleri ekeni. Kegebede dezinformasiýa bölümü bar ekeni. Ana, şolaryň oýny bolmaly bi."

Ýokarky pikirlere çalymdaş, ýa sähelçe üýtgeşik pikirler başga-da köp. Haýsy pikire ynanjagyň biler ýaly däl. Gaýgysyz hakdaky kitaplary, makalalary okap, Gaýgysyz bilen işleşen, ýa ony gowy tanan adamlaryň söhbetlerini diňläp, onuň beyik şahs hökmünde ömrüni, adamkärçilik sypatlaryny, häsiýetini yzarlap, soñunda bularyň ählisini deňesdirip, Gaýgysyzyň ömrüniň 1937-nji ýylyň iýulynyň ortasyndan soňky döwrüni häzirki ýagdaýda anyk aýtmak mümkün däl diýen netijä geldim. Munuň ilkinji sebäbi-NKBD-KGB-niň maglumatlary, beýleki dürli arhiwleriň maglumatlary doly açylsa, doly öwrenilse, diňe şondan soñ anyk pikir ýöretmek bolar. Diňe şondan soñ bir beýik taryhçy, bir beýik ýazyjy şöhratly özür süren meşhur Gaýgysyz hakda okyja mynasyp kitap ýazyp biler.

Gelejekki taryhçy, ýazyjy bir zada aýratyn üns berse diýip haýış edýän: Gaýgysyz, Staliniň eline düşmek üçin öz aýagy bilen Moskwa barar ýaly derejede sada adam däl. Gaýgysyz kyn pursatda kyn karara gelmäni başaran adam. Bu taýda syrly wakalaryň köplüğü mese-mälîm.

* * *

Gaýgysyz bu dünýäde özüne düşen paýdan müň bir razydyr. Ol näce gezekler ölümىň agzyna geldi, ajal agzyny açyp garşylady, emma Gaýgysyz ölmeli. Ol il derdine döräni üçin, etjek ýagşylyklaryny bitirmäge dyzany üçin ölmeli. Gaýgysyzyň eziz göwresi haýsy gum astynda, haýsy agajyň köküni ýassanyp ýatsada, lerzan urýan ruhy Türkmenistan bilendir. Gaýgysyz Türkmenistan sözünü ilkinji ulanan we iň köp ulanan ynsandyr. Ol Türkmenistanyň araçägini kesgitlän adamdyr. Ol Türkmenistandan gidende köp-köp zada razy bolup gidendir. Özüni atsalar, assalar, Nesimi deý parça-parça kesseler razy. Uly-uly niýetleriniň ýarysyny durmuşa geçirämän gidýänine,

ogul-gyzynyň ýetim-ýesir boljagyna razy. On üç ýyllap ähli türkmenistanlyny döwlet gurmaga, ýurdy abadanlaşdyrmaga, dogrusy, türkmen jemgyýetini gurmaga gönükdirenine razy. Türkmenistany, jandan eziz Watanyny, çapyp barýan atyň büdreýsi ýaly, büdretjeklerine-de razy. Diňe, diňe Türkmenistanyň araçäkleri, özygtyýarlylyk statusy üýtgemese bolýar, millet agzalalyk tapmasa bolýar. Bu gün bolmasa-da, ertir Türkmenistanyň hakyky Garaşsyz boljagyna pugta ynanýar. Gaýgysyz durmuşyň manysyny uzak ýaşamakda däl-de il bähbitli iş bitirip bilmekde görýär.

Gaýgysyzda ýalňyşlar bolanmydyr?

Elbetde. Bir ýa iki hem däldir. O ýalňyşlar ozaly bilen döwrüň ýalňyşlygy. Beýle ýalňş kimde bolmaýar?! Gaýgysyzam adam ahyry. O ýalňyşlary Gaýgysyzyň bilgeselin etmänligi belli. Ýowuz günleriň täsiri ýa-da özüne keseden zorluklar zerarly edenlige söz ýok. O ýalňyşlar ýagşylyklarynyň ýanynda syçany pil bile deňeşdiren ýaly ahyry.

Üstesine-de her Patışanyň, Prezidentiň, Premýer-ministriň we beýleki uly ýolbaşçynyň hersiniň aýratynlykda öz döwri, öz zamany bolýar. Şo müddet dolonsoň, emri ýöremän başlaýar. Bu betbagtlyk Gaýgysyza uçramady. Bu hakda aýratyn oýlanmagyňzy ýürekden isleýärin.

Gaýgysyz öz halky hakda elmydama dogry pikir etmäni başardy. Şoňa görä, ol hiç hili dumana gözünü gapdyrmady. Gaýgysyz bir adamyň millet üçin nämeler edip biljeginiň ýokary nusgasyny görkezdi. Ne berekella garaşdy, ne sagbolsuna garaşdy.

Iş bitirdi. Wessalam.

Ol zym-zyýat bolanda il nätdi? Tolgundymy, aýaga galдыmy, gözledimi?

Ýok, göwnibir. Hamana Gaýgysyz bu millet üçin ömrüni bagışlamadyk ýaly, hamana Gaýgysyz baş günden dolanyp geläýjek ýaly.

Bu nämäniň alamaty?

Başga ýüz bir sebäpler bilen birlikde, bu halklaryň öz beýik ogullaryna gözlemeýändiginiň alamaty.

Emma beýik ogullaryňam öz kadasy bar. Adyny ýitirjek bolup köcelerden adyny aýyrsaň-da, ýadygärligini ýumursaň-da, hatda

arhiwlere gara eliňi bassaň-da, beýikler elli, ýüz ýyldan, iki ýüz ýyldan ýene öñe çykaýýarlar.

Türkmen, şeýle hem türki halklar üçin Alp Arslanyň täze dünýä, täze eýýam açan Malazgirt söweşindäki ýeňinden, Fatih Sultan Mehmediň Ýer şarynyň paýtagty, şäherleriň şasy hasaplanan Ystambyly zabt edişinden, Magtymgulynyň ýitip baryan türkmen halkyna güýçli ruh, beýik umyt berip, ony ýok bolmakdan halas edişinden hem-de şuňa meňzeş ýüzlerçe beýik hyzmatlardan Gaýgyszyň hyzmaty hiç-hiç kem däldir.

... Hanha, Gaýgysyz örän belentden bakyp dur. Ullakan, ýiti hem örän paýhasly gara gözlerini gyrmaman, jan-jigeri Türkmenistana teşne bakyp dur.

Baryň, çykyň, garşylaň! Köňül gapysyny açyň.

Siziň ýaşap oturan öÿönüzi-Türkmenistany guran geldi.

Gaýgysyz taryhdan däl, gelejekden geldi.

Atalarymyzyň könlünde öý tutunan geldi.

Gaýgysyz Siziň hem könlüñize girmäge geldi.

• **Gaygysyz hakda ýatlamalar? :**

Ata Gurbangeldi, 97 ýaşynda.

Baýramaly etraby, Aga Ýusup Aly daýhan birleşigi.

2001-nji ýyl. 23-nji fewral.18-00

Gaygysyz atylmady. Ýalan. Gaygyszyň Annamuhammet Janmyrat diýen dogan okaşany bardy. Ol guşçulyk sowhozyň direktorydy. Şol meni ýany bilen bir gije alyp gitdi. Gardaş diýip ýaman gowy atymyz bardy, onam aldyk. Gurbangalaň ýanynda razýezdde gizlin garaşdyk. Ahyry, otly sähel haýallap, ýene bat alyp gitdi. Bir kişi böküp galdy. Şoňa baka at sürdük. Görsek Gaygysyz Atabay. Ony Gardaşa mündürip Annamuhammetlere getirdik. Gündiz gizlin bolýar, gije gezmeleyär. Üçünji gije atly Mara baka gaýtdyk. Aerodroma ýetenimizde ýanymyzdaky Baýnazarow Annamuhammet ikimize garaşyň diýdi. Gaygysyz biz bilen hoşlaşanda: "Men gitdim. Razy boluň" diýdi. Bizem aňkataňka bolup galdyk. Az salymdan Gaygysyz bir kiçijik samolýota mündi. Samolýot uçdy gitdi. Bar bolan zat şu. Yöne Gaygysyz Atabay ýaly adam indi Türkmenistana gelmez, gelmez, gelmez!

Ol hiç mahal iki geplemezdi. Hiç kimde kasty ýokdy. 1930-37-nji ýyllar aralygynda garşy-garşy üç aýdan gelip Aşgabatda sekretarlyk ederdik. Haýş bilen geleni boş göýbermäň diýerdi. Men o döwür ýazmaga, okamaga, geplemäge ökdedim. Bu meselede Gaýgysyz barymyzyň halypamyzdy. Aýtakow Gaýgysyza uly sarpa goýýardy. Gaýgysyz öwünmäni başarmaýardy.

Galtamanlar Gaýgysyza degmezdi. Ata Mäneli Gaýgysyzyň obadaşy. Soň bilen gepleşik geçirdi. Oňa: "Ýaragy taşla, rahat ýaşa" diýdi. Ata mäneli: "Ýok, men okdan ölmeli" diýdi.

Gaýgysyz bilen Jüneýit dost ekeni. Men birnäçe gezek çay, un äkitdim. Meni görenden: "Gel, dostumyň dosto" diýyä. Bir sapar Gaýgysyz Şirin kak diýen ýerde Jüneyit bilen duşuşdy. Gaýgysyzyň ýanynda Görödowikow(?) hem bardy. Gije uly otlar ýakyşdyryp, gaty gowy garşy aldy. Ýöne ählimiz ýaragymyzy goýup bardyk, şonda-da barlatdy. Bir salym başy aýtdyrdu. Oň Gaýgysyz: "Han hezretleri ýaragy taşlaýsaň" diýdi. Jüneýit içini hümledip otyrdy. Soň şeý diýdi: "Saňa bir zat aýdaýyn. Ejeň owganlygy seni zaýalapdyr. Orsa ynanyp bolmaz. Ýör Eýrana, soň Owgana gideli" diýdi." Men seniň guluň. Häzirem meni tutup bilyäň" diýdi. "Ýok men gitmäýin. Men bu taýda zerur" diýip Gaýgysyz jogap berdi. Mundan öñem, soňam Gaýgysyz bilen Jüneýit gizlin köp duşuşdy.

Gaýgysyz diýseň, gaýgysyzdy. Onuň gama batyp oturanyny gören yokdur. Gülende ýurekden gülýärdi. Bagşylardan Agajan bagşyny, Sary bagşyny, Saçly Garlyny gowy görýärdi. Nobat bagşynam gowy görýärdi. Kerbaba, Alty Garly, Sahy Jepbar dagy Gaýgysyzy halamaýardy. Gaýgysyz Nurmyrat Saryhany göwy görýärdi.

Gaýgysyza "Ýoldaş Gaýgysyz" diýip köp ýüzlenýärdiler. Ol göwniýetmedik adamsyny orsam bolsa yzyna ibererdi. Çubin (?) bir gezek gaty geplejek boldy weli, Gaýgysyz oňa alaryldy-da: "Lal bol" diýdi. Bir gezegem Çary Wellek Gaýgysyzy tankyt lady, hökümét bolup otyrkaň çözüp bileňok diýdi. Şonda Gaýgysyz: "Çary sen entek ýaş, oglanlyk etme. Ors biziň guýrugymyzedan tutup dur. Hiç goýberenok. Haýsy tarapa islese, dönderip dur" diýdi. Şonda orslaram otyrdy. Ýalňyşmasam, 1932-de bolsa gerek.

Gaýgysyz hiç kimden çekinmeýärdi. Tankytçydan ar aljak bolýan

däldi. Degişmäni gowy görýärdi. Arapça, parsça gowy bilyärdi. Gaýgysyzyň din meselesinde halypasy Annagylyç ahundy. Annagylyç ahun Yzzat Nazaryň kakasy, ilkinji geografiýa kitabynyň awtory.

Gaýgysyz maňa atam diýerdi, Annagylyç ahuna halypam diýerdi. Sowady güýcli bolansoň, Gaýgysyz doklad edende däne-däne ederdi. Kagyz okamaýardy. Bir ýygnakda: "Gaýgysyz gaçypdyr" diýip gep ýaýradýarlar." Men kimden gaçaýyn" diýdi. Gaýgysyzyň paýtunçy bilen dört adamlyk paýtuny bardy. Ýeke gezerdi.

Ol taýpa-tireçillik edýänlere gaty degerdi. Biri bir zat dilese, şony boş goýmajak bolardy. Anna kör bir goýun diledi. Gaýgysyz şony kolhoz bilen gepleşip bitirdi.

Wah, o döwrüň dokumentleri, protokollary bardy. Galmady.

Tabşyran işini özi barlaýardy. Gaýgysyz adamlary bir görende tanaýardy. Ýaramaz adamlary golaý getirmezdi. Ikiçäk galamyzda Staline gahar edip, dişini gyjaýardy. Hemiše harby eşiklidi.

Bir gezek men, Annamuhammet, Gaýgysyz üçimiz köne eşikli, telpegimizi sümürip geýip, eşekli ýola çykdyk. Eşekleri suwa ýakyp durkak, Kerim han diýen bir buluç hanynyň atlasy geldide atyna urdurdy. Sonda Gaýgysyz: "Aýdylýan dogry ekeni" diýdi. Ol Kerim hanyň külünü çykarjakdy. Emma dönükler öňürtdi. Kerim han zordan sypyp Owganystana gaçdy.

Gaýgysyzyň türkmen aýalam bardy. Örän adamkärçiliklidi. Türkmen aýalyndan bir ogul boldy. O döwür ors aýal almasaň, wezipede goýmaýardylar. 1927-de(?) ejesi pahyr öldi, tabydyň öňüni göterende bir bagyrdy. Menem Annamuhammet bilen ýanyndadym.

Türkmenistana Adam atadan galan ak bugdaýy getirden Gaýgysyzdyr. 1000 gektarlyk ak bugdaý tohumydy. Müsüriň weziri sowgat berdi.

Onsoň Aýtakow basylan döwri menem basdylar. Igarka diýen ýerde boldum. Soň urşa gitdim. 1945-iň aýagynda Kuril adasynda goşundakam Hytaý radiosyndan Gaýgysyz hem orşça, hem türkmençe gepledii. Böküp turup, aglanymy bilmändirin. Gaýgysyz biziň ýeňşimizi gutlady. Men Apak hoja metjidinden sözleýän diýdi...
...Gaýgysyz Garaşszlyk zamanamyzda bolan bolsa, o-ho-ho-ow!...

* * *

M.D.Annagurdow "Döwür, adamlar, wakalar" Aşgabat 1991 ý.

...Yerinden turup, märekä yüzlenen adam orta boýly, garaýagyza golaý, agras görnüşli, at yüzli, gözü goçak, keltejik murtly...

...Atabaýew kän geplegiç däldi. Özgäniň sözlerini örän üns berip diňlärди, gepiniň arasyň kesmezdi...

. . . Gaýgysyz irden işe barýarka-da, işden gaýdanda-da, onuň töwereginde aýagy çokaýly, sada daýhan eşigindäki adamlar bolup, olaryň Gaýgysyz bilen edil biri-birleri ýaly gürrüňleşip barýandyklaryny görmek bolýardy.

..Meniň syn edişime görä, Gaýgysyzyň öý-owzaram sadady, içeride baslygyp ýatan, hatar-hatar asylgy duran halydyr çuwal ýa-da başga goş-golam ýokdy. Kitap kändi.

* * *

Seýitnyýaz Ataýew, ý6azyjy.

2001-nji ýyl. 29-njy aprel. 16-00 telefon söhbetdeşligi.

-E-e-e-e, Gaýgysyzy bir ýygnańda menem görüp galdym. Örrän özüne çekiji adam ekeni. Uzyn boýlydy. Sesi zarplyrakdy. Biz Gaýgysyz ölendir öýtmezdi. Kelte cynaryň deňinden Eýrana geçip gidenmiş diýen gürrüňe ynanyň ýaşardyk. Bularyň bary kegebäniň ýaýradan gepleri ekeni. Kegebede dezinformasiýa bölümü bar ekeni. Ana, şolaryň oýny bolmaly bi. Gaýgysyz hakda polkownik Iwanow diýen biri köp bilýardi, ol Ukrainianada ýapyk dissertasiýa gorady. Şo dissertasiýany Kakajan pahyr (professor Kakajan Muhammetberdiýew) örrän gowy öwrenipdir hemem özi köp material toplapdyr. Gaýgysyz hakda iñ köp maglumaty men topladym, o hakda kitap ýazyp gutaryberdim diyerdi. Şo Jüneýit bar-a, Jüneýit han, ana şonuň Eýrana geçmeziniň öñ ýany az-kem atly bilen Aşgabada gelşini gürrün bererdi. Aşgabatda häzirki Lenin skweriniň golaýyndaky binada ýygnań gidip durka, biri gelip Gaýgysyzyň gulagyna pyşyrdapdyr: "Jüneýit han gelipdir. Siz bilen bir agyz gürrüni bar." Gaýgysyz salymyny bermän çykypdir. Görse, Jüneýit han

hakykatda-da at üstünde otyrmyş. Salamlaşypdyrlar.

—Gaýgysyz, biz-ä hoşlaşmaga geldik. Watany taşlamak gaty kyn. Yöne biziň ýolumyza çykan bolmasyn. Iki tarapdanam gan köp döküler.

—Arkaýyn bolaý, han aga. Araçäkden geçýänçäň, adam ogly azar bermez.

—Ýagşy dilegde gal.

Ynha, bolan waka. Onsoň Jüneýit araçäkden geçip gidensoň, yzynda galanlar bilen tark-turk edişýärler. Gaýyp Nepes bar-a, akademik Gaýyp Nepes. Ana, şolam Jüneýdiň mürzesimi, näme, ekeni. Aýagyndan ýaralanyp galýar.. Jüneýit ýaralapmy, ýa soň şo taýdaky atyşykda ýaralanypmy, garaz, agsak bolupdyr. Soň olam Jüneýit hakda ýazypdy.

Ine, Kakajan Muhammetberdi şuň ýaly, hiç ýerde ýazylmadık wakalary hem bilýärdi. Gaýgysyz hakda Paporow köp iş etdi. Rahym Esenem täze maglumat tapşyrypdy.

* * *

Weli Kömekow, bähерденли ýaşuly.

2001-nji ýyl. 7-nji mart. sagat 12-00.

Meniň dostum bardy. Jannyýaz diýerdiler. Ol Gaýgysyz hakda şey diýdi: "Men urşa çagyrylyp, goşun bilen Eýrana girdik. Şonda bir kişi duşdy. Yüzi öran mährem, özem tanyş görünýä. Durubilmän ol adamyň kimligini biljek bolup yzarlap başladym. Boş ýere gelende Konstantin diýdim weli, duran ýerinde doňup galaýdy. Onuň orsça ady Konstantindi. Soňra tanyşdyk. Nesibe Eýrana çeken ekeni diýdi. Sesiň içinde bolawersin diýip tabşyrdy."

Ynha, Jannyýazyň beren gürrüň-ä şeýle. Yöne özümem kiçijik oglanjykkam Gaýgysyzy gördüm. Gaýgysyz gelýäde, Gaýgysyz gelýä bolşup, bir takyra üýsdüler. Meni ejem elimden tutup äkitdi. Ynha, bir salymdan kiçijik samolýot depämizde aýlandy-da tozan turzup gondy. Içinden Gaýgysyz, ýene bir adam çykdy. Ähli kişiň el çarpanyn bilýän. Öz-ä daýaw adam bolup göz öňüme gelýä.

* * *

Annaguly Mämmetgulyýew, baýry žurnalıst. 90 ýaşynda.
15-nji noýabr. 2001-nji ýyl. sagat 16-20. Garadamak obasy.

Gaýgysyz hakdamy? Hä, ine şeýle. Gepi uzaltman aýtsam, ol sähel ardynjyrabrak geplärdi. Ähli kişi şonuň aýdanyny edesi gelýärdi. Partiýa býurolarynda, näme, çaknyşyklar bolýardy-da. Ýakow Popok diýen biri bardy. Birinji sekretar. Şolam Gaýgysyz bir zat diýse, kän sesini çykaryp bilmezdi. O döwür esasy çaknyşyk-jedel iş hakda bolardy. Onsoňam oglanlar agzybirdi. Köne terbiýe alandyklary bildirýärdi.

O döwür ýolbaşçylaryň köpüsiniň aýaly türkmen däldiginiň bir sebäbi-oba gyzlary bilen gepleşip-tanşyp durmuş gurmak gaty kyndy. O döwür hakda gürrüň ediljek bolsa, bir adamy günälemek dogry bolmaz. O sistemany Staliniň döredeni belli. Ana, şo sistema günükär.

* * *

Weli Muhadow, SSSR döwri Orta Aziýada ilkinji we iň soňky Zâhmet Gahrymany bolan kompozitor.

23-nji dekabr 2000 ýylда sagat 15-30-da telefon söhbeti.

Men Gaýgysyz Atabaýyň saz medeniýetiniň şeýle çuñlugyna haýran galýaryn. Meniň moskwaly mugallymlarymyň biri Wiktor Belýaýew Gaýgyszyň Çaýkowskiý adyndaky konserwatoriýanyň uly zalynda konserte gatnaşanyny we şonda bir rus gyzy saz çalanda, soňundan: "Biziň gyzlarymyzyň hem şular ýaly ussat sazanda bolmagyny isleýärin" diýenini ýatlady.

Uspenskiniň we W.Belýaýewiň Türkmenistana gelmegi üçin Gaýgysyz alada edipdir. Ol Türkmen aýdym-sazyna örän uly sarpa goýýardy. Köp-köp kompozitorlaryň türkmen temasyна yüzlenmeklerini haýış edipdir. Şeýle saz eserlerini ýazan kompozitorlara bir roýal we bir halyça sowgat beripdir. Ony özüm gördüm.

Moskwada Konserwatoriýanyň ýanynda türkmen studiýasynyň döredilmeginde Gaýgyszyň baş roly bar.

Gaýgysyz bu studiá tiz-tiz barýardy "Köp okaň, esasan, saz köp diňläň" diýip maslahat bererdi.

Gaýgysyzyň özi hem saz köp diňlärди. Ony Annagurdow gowy bilýändir. Şondanam sorap görүň.

* * *

Ata Durdyýew, ýazyjy.

Telefon söhbetdeşligi.

2001-nji ýylyň 2-nji ýanwary, aşsam sagat 21:00.

Gaýgysyz biziň Aşgabat raýonymyzyň Worošilow kolhozynyň toýuna geldi. Ähli il üýşdi. Ol gelşine uly-kiçi ähli kişi bilen elleşdi welin, obadaşlarym geň gördüler, begenişdiler.

Onsoňam ýene bir zady aýdaýyn: obadaşlaryň çözülmeyän bir meselesi bolsa, ýaşulylar üýşüp Gaýgysyzyň ýanyna gitjek diýip giderdiler. Olary kabul edýändir-dä, gelenlerinde razy bolub-a gelýärdiler.

Ýene bir zat: şo döwürler adamlaryň gürrüňlerine görä, Gaýgysyz gündizlerine otluda barýarka-da tilki, şagal görse atar ekeni. Örän mergen adam bolupdyr.

* * *

Ýakup Annanurow, Türkmenistanyň halk hudožnigi.

23-nji dekabr 2000-nji ýyl. ir sagat 10:00.

Gaýgysyzy gördüm. Uzynak adam, süňklek. Berk gylyklydygy yüzünden bildirýär. Elleşende elimi ykjäm gysdy. Ýerliksiz gülenini görmedim. Ol örän ykjäm harby geýimlidir. Şeýle bir özüne gelşip duran eşik geýipdir weli, ýekeje kem tapjak gümanyň ýok. Gaýgysyzyň özem başy dik, gaty dogumly göründi. Orsça gepledí, örän ökde, saldamly sözleyär. Ol maňa: "Gaýrat ediň. Bäsim Nuralydanam ökde hudožnik boljak boluň" diýdi. Paltom ýokdy.

Moskwanyň sowugynda ýuka penjekli ýygrylyşyp ýörenimizi görüp, Çary Aşyr ikimize palto hem aýakgap aldyryp berdi. Moskwada Kazan wokzalynda ýörite wagonında kabul etdi. Şonda men onuň suratyny çekip başladym. Az wagtdan suraty tamamlap, wekilhana

eltsem, "Ony basdylar" diýdiler. Şeýle bolandoň, men Gaýgysyzyň dirikä suratyny çeken iň soňky hudožnik bolýan. Gaýgysyzy unutdygymyz-özümizi unutdygymyz.

* * *

Hümmet Hanmämmet, bagşy. 75 ýaşynda.

2002-nji ýylyň 20-nji maý. öýmüzde bolan söhbetdeşlik.

Men o ýyllar ýaşajykdym. Soňra halypam Uly Garly bilen Gaýgysyzyň gaty ýakyn dostlugyny bildim. Bir üýşmeleňde Gaýgysyz Uly Garlynyň aýdym-sazyny teşne diňläp otyrka, birden turup daşary çykypdyr. Uzak wagt gelmändir. Onsoň Ýazdurdy Beknazar yzyndan çyksa, daşarda Gaýgysyz damagy dolup, gözýaşyny gizlin süpürip dur eken: "Size näm bolýa?" diýlende: "Wah, Garly bagşynyň şeýle belent ussatlygyna bakman, o barmaklaryňam guma garylyp gitjegine gynanýan" diýipdir.

Gaýgysyz ýitirim bolmazynyň öňüsyrasy Garly bagşyny çagyryp: "Bagşy, meni Moskwa çagyryarlar. Dolanyp gelmerin. Razy bolmašak" diýipdir.

Men ýolötenli Gurbanmyrat Gadam diýen bagşyda otuzynjy ýyllaryň bagşylary hakda Gaýgysyzyň, beylekileriň gol çeken kararyny gördüm.

* * *

Rejep Gaýypguly, ýaşuly žurnalist.

Suhanguly agany-ha biliýänsiň?! Ana, şo görgüli gürrüň bererdi. 1927-de Şükür bagşy Suhanguly aganyň ýanyna barypdyr. Men-ä garrylyk sebäpli garyplykdan kösenyän. Kömek bermeseňiz boljak däl diýenmiş. Suhanguly aga-da ýokara hat ýazyp, şeýle-şeýle diýyä-dä. Netije ýok diýyä. "Hiç ýerde işlemäni üçin maddy ýardam berip bilmeyärис" diýyämişler. Onsoň Suhanguly aga pahyr Aşgabada gaýdypdyr. Göni Gaýgysyzyň öyüne bardym diýyä... Munuň gürrüni uzak. Ýöne Suhanguly aga aýdardy pahyr: menem uzyn weli, Gaýgysyz meniň üstüme abanyp dur" diýerdi. Onsoň ýeri gelende aýtdym diýyä. Şükür bagşa hiç ýerde işlemeýä diýip pensiýa bermeýäler diýenmiş. Gaýgysyz bir işgärini

çaǵyrdy diýyä. Olam garşy boldy diýyä. Gaýgysyzyň gahary gelip, “Bagşy diýlen ölyänçä işleýä” diýip janygyp düşündirenmiş. Ahyry, şeýdip, Şükür bagşa pensiýa belledenmiş. Gaýgysyzyň gürrüňi gutar ýaly däl... Onuň adamçylygy başga ekeni.

Soňy. Edebi makalalar